

Ene Vainik

PhD, eesti keele instituudi vanemteadur ja -leksikograaf, on uurinud emotsioonisõnavara ning tunnete väljendamist kirjalikus tekstis, raamatu „Eesti tunded. Sõnaportreed” (2016) autor

Oma meel ja Uku Masingu eksitus

Aastal 2015 algatas ajakiri Akadeemia väitluse „Teadvusenähtusi tähistavad mõisted ja psühhoanalüüs Eesti moodi”. Psühhoanalüüsi võib suhtuda nii või teisiti; siinset miniuuurimust ajendas eeskätt väitluses kõlanud seisukoht, et eestlaste psüühikat peaks analüüsima ehtsatele eesti mõistetele tuginedes (Sütt, Parktal 2015). Millised võiksid siis olla need eesti oma psühholoogiamõisted? Alustagem tutvumist näiliselt lihtsast sõnast *meel*.

Uku Masing oli õpetlane, kes rõhutas mõtlemise seotust keelega ning nii eesti keele kui ka eesti meele sügavat soomeugrilikku eripära. Üheks taoliseks eriliseks ning ülioluliseks mõisteks pidaski ta *meelt*. Mõtiskledes sõna *meel* sisaldavate väljendite rohkuse üle meie keeles, jõudis ta järeldusele, et eestlaste jaoks on emotsioonid olnud vähetähtsad, kuna väärtustati intellekti, *meelt*, „mida peeti inimese kõige olulisemaks väeks, mistahes mõttes paarikuks” (Masing 2004: 282). Masing oletas, et *meeleks* nimetati peas asuvat mõistuslikku *irdhinge*. Ta nimetas seda *irdhingeks*, kuna see näis olevat võimeline kehast irduma, et seigelda ringi šamaanirännakutes ja näiteks kasvõi unenägudes.

Masingut intrigeerisid ka eesti keele väljendid *meelt lahutama* ja *meelelahutus*: „ja kui te mõtlema hakkate, küsima, mida see tähendab, siis saate alles aru, et see on üks väga imelik väljend. See tähendab ju lihtsalt: te võtate oma mõistuse või oma selle hinge, mis teil pääs, lahutate iseendast. Siis see saab vabalt toimida ning see ongi „meelelahutus”. Meel ei ole koormatud enam millegagi, tal on vabadus. (...) Lahutatud

meel on ainuke osa inimesest, mis võib lõbu ja mõnu tunda. Meelekergus (lõbu ja mõnu) on intellektuaalsed nähtused.” (Masing 2004: 283–284). Sellise arutlusega lõi Uku Masing kujutlusele *meelest* kui eestlase kehast lahutatavast intellektuaalsest irdhingest „tõendusmaterjali” veelgi juurde.

Lisaks Uku Masingule on sõna *meel* äratanud huvi mitmes õpetlases (nt Õim 1997; Sutrop 2003). Intrigeeriv on olnud asjaolu, et see sõna jagab eesti keeles maid teiste tähtsate sõnadega, nagu *hing* ja *vaim*, ning et *meele* tähendus kattub vaid osaliselt tähendustega, mis on vastavatel sõnadel n-ö „suurtes keeltes” (vrd inglise *mind* ’meel, aru, mõistus, vaim; arvamus’ või saksa *Sinn* ’meel; mõte, tähendus, huvi, kalduvus’, vene *мысль* ’meel, aisting’ ja *душа* ’hing, süda, meel’). Kui jätta *hing* ja *vaim* praegu sinnapaika, siis mida ikka täpselt tähendab eesti *meel*, see väike, aga meie jaoks oluline sõna?

Kindlasti räägib see sõna meie esivanemate maailmatunnetusest ning nn rahvapsühholoogiast. Kuigi *meele* päris algne tähendus on veel mõneti ebaselge, näib tema taga peituv mõiste haaravat tervet hulka nähtusi ja tahkusi, mida tänapäeval käsitletakse psühholoogia eri harudes ja mille jaoks on olemas eraldi nimetused. Vaadates järele sõna *meel* tähendused seletavast sõnaraamatust (EKSS) ning kogudes kokku liitsõnad ja väljendid, nagu *meelelahutus*, *meeles olema*, *meelt heitma*, *meelt parandama*, *meele järele olema* jne, saab selgeks, et meel on tähistanud enam-vähem kõike, mida meie esivanemad just tunnetuse seisukohalt oluliseks on pidanud. Lisaks on nad selle sõna tähendust veel pisut laiendanud, nii et see viitab ka arvamustele, hoiakutele ja sisseharjunud käitumisladele. Esitan järgnevas *meele* tähendused lühidalt, alustades seejuures tunnetuse seisukohast kõige põhilisemast ja kehalähedasemast ning liikudes edasi kõrgemate vormide ning abstraktsemate tähenduste juurde.

Teadvus

Kõige aluseks on tunnetusvõime olemasolu ehk *meelemärkus*. Meie esivanemad on pannud tähele, et mõnikord (õnneks harva) võib inimene olla *meelemärkusetu*, st tema juures pole võimalik märgata *meele* toimimist. Ka ei ole teadvusetu inimese enda *meel* võimeline midagi märkama. *Meelemärkusele tulemine* tähendab teadvusel oleku taastumist.

Taju

Mingis mõttes tase kõrgemat tunnetust tähistab *meel*, kui ta märgib mõnda meie märkamisvõimetest, nagu *nägemismeel*, *kuulmismeel*, *haistmismeel*, *maitsmismeel* ja *kompimismeel*. Mõnikord veel piltlikult n-ö kuues meel kui taipamine ilma vahetu tajuta. Elamusi, mis tulevad meile vahetult meeleorganite kaudu (silmad, kõrvad, nina, suu ja nahk), nimetatakse tänapäevaseelt *meeleliseks tajuks*. Terve hulk eesti keele püsiväljendeid näib kätkevat endas just meeleorganite võimet vahendada meie *elamusi* (ja panna meid seeläbi end ajutiselt elavamana tundmaga). Nii räägime põnevatest seikadest kui *meeliköitvatest*, huvitavad asjad *kütkestavad* ja *vangistavad* meie *meeli* või *hoiavad meeli põnevil*. Sellistest elamustest sünnib meile *meelemõnu* ja nagu järgnevast lõigust nähtub, seda *meel* taotlebki.

Hüvekompass

Aste üldistatum on arusaam, et *meel* ongi meie naudingute kompass, mis aitab otsustada, kas miski meile *meeldib* või mitte. Selliselt mõistetud *meelele* on omane suund, mis osutab alati suurema naudingu poole ning langeb kokku meie tahtmistega. Näiteks asjad, mis meiega juhtuvad, võivad olla *meele järele* ehk *meeldivad* ning me teeme neid *meelsasti* ja koguni *meelega* ehk tahtsi. Asjad võivad olla meie jaoks ka vastupidi, *ebameeldivad* ehk *vastumeelt* ning me teeme neid *vastumeelselt* ehk vastu tahtmist. Olla kellegi *meelevallas* tähendab teha tema tahtmist. Kui tahame kedagi midagi tegema *meelitada*, siis pakume *meelehead*.

Meele vaikumisi kehtiv positiivne väärtus nähtub tuletatud sõnadest, nagu *meeldima* ja *meelis* 'meelepärane, lemmik'. Seda, et *meel* on olnud tõesti tahtmist osutav hüvekompass, kinnitab ka Wiedemanni sõnaraamatus üles tähendatud, kuid nüüdseks käibelt kadunud väljend *meel teeb* 'lusti olema' nt *meel teeb laulda* '(mul) on lauluks lusti, tahaks(in) laulda'.

Tundekeskus

Veel abstraktsemaks läheb sõna *meel* tähendus siis, kui talle algselt vaikumisi omane positiivne väärtus on tuhmunud nii, et seda tuleb eraldi mainida: „Mul on *hea meel* sind näha,” ütleme. Või siis, et *mulle teeb head meelt, ma tunnen heameelt*. *Meel* kui mõiste on nüüd iseenesest neutraalne

ja väljendab inimese emotsionaalset seisundit üldisemalt. Kui me sedasorti *meeleseisunditest* räägime, tuleb nende iseloomu täpsustada. Kuidas on teie *meeleolu*? Kas hea või halb? Viimast seisukorda väljendavad *paha meel* ja *meelepaha* ning *meel läks mõruks*. Sama sõnaseeriat jätkavad ka *kurb meel*, *hale meel*, *tusameel*, *raskemeelsus*, *meelehärm*.

Emotsionaalne *meel* on aldis muutustele ja heitlikkusele, sestap oli tavaks soovida *pikka meelt* ehk kannatlikkust. *Meelt* kujutleti seotuna närvide ehk *meelepaeltega*, just sellise vaste saksa sõnale *Nerv* leiab Wiedemanni sõnastikust. Kõik me tunneme *meeleliigutust*, kui meiega juhtub ootamatult midagi head. Ärrituste ja erutavate kujutluste puudumine toob aga igatsetud *meelerahu*.

Taipamisorgan

Tunde keskuse kõrval on sõnaga *meel* kindlasti tähistatud ka organit, mis võimaldab mälu, mõtlemist ja arutlemist. Sel puhul kujutleme oma meelt vaikimisi ruumiliselt, otsekui mingi mahutina – me *jätame* asju *meelde*, *peame* ja *kanname* olulist *meeles*, loodame, et miski *ei lähe meelest ära*. Kui me mõtleme millestki korduvalt, siis see mõte *mõlgub* meil *meeles*, ootamatu mõte aga *turgatab meelde*.

Arvamused ja hoiakud

Tunde või taibu organi tähendusest samm edasi abstraktsuse suunas on tava kasutada sõna *meel* arvamuste, suhtumiste ja hoiakute kohta, seega pigem selle „sisu” kohta, mis meie tunnetust hõivab. Sellisest pruugist räägivad väljendid, nagu *Mis meelt sa oled?*, aga ka sõnad *isemeelne*, *meelekindel*, *meelt muutma*, *meelt avaldama*, *avameelne*, *ühel meelel*, *üksmeel*. 'Poolt olemise' tähendus on sõnal *-meelne* (nt *edumeelne*, *uuendusmeelne*).

Sõna *meel* tarvitatakse ka siis, kui teadvustatud arvamusel või hoiakust saab lihtsalt harjumuspärane maailmasse suhtumise viis või käitumismuster. Nii iseloomustame lihtsakoelist ja otsekohest inimest kui *lapsemeelset*, mõne teise kohta ütleme, et ta on *praktilise*, *õiglase*, *lahke* või *alandliku* meelega. Kuna *meel* 'hoiaku' tähenduses allub alati võrdlemisele kehtivate normidega, siis *meele* (hoiakute, suhtumiste, käitumisharjumuste) korrigeerimist normile lähedasamaks on nimetatud *meeleparanduseks*.

Meie mitmetahuline meel

Ehkki eelnevas olen loetlenud sõna *meel* kuus eristatavat tähendust, on selge, et meie esivanemad ei ole nende nähtuste eristamisega pead vaevanud, vaid on enamasti mõelnud inimese intellektuaalset ja emotsionaalset toimimisevõimet ning selle tüüpilist sisu ühtse liigendamata tervikuna. Sellest saame aimu siis, kui mõtleme väljenditele, mis kirjeldavad *meele* tavaseisundist kõrvalekaldumisi: keegi on *meeltesegaduses*, *pole meelemõistuse juures*, on *meeleheitel*, *meeletu*, *poolemeelne*, *nõdrameelne* jne. Just meele puuduseseisundite puhul ilmneb meele kohta käivate kujutluste ühtsus ning aspektide eristamatus: on selge, et äärmuslikud on *nii meeleheitel* inimese tunded kui ka mõtted ja samas ta ei näe arukat lahendust, mis teda taas heaolu teele juhataks. Kui keegi on *meeletu*, siis on ta emotsionaalselt tasakaalust väljas, ei suuda mõistlikult mõelda ning käitub ebaratsionaalselt. *Nõdrameelseks* arvatakse nii taju-, mälu- kui ka arutlemise häiretega inimene, aga piltlikult ka selline, kes ei tea, mis talle hea on jne.

Mitmekülgne on *meele* tähendus ka väljendis *meelt lahutama* ja *meelelahutus*. Ühest küljest on see seotud tundetasandil lahedama ja lahkem olemisega, teisest küljest aga ka liigtõsisest ja kramplikest mõtetest, mälupiltidest ja suhtumistest vähemalt mõneks ajaks eemaldumisega. *Meelelahutus* peaks tegema meie meele *lahedamaks* ja *lahkemaks* mitmes mõttes. Just väljendi *meelt lahutama* väärtõlgendamises seisnebki Uku Masingu eksitus: *meelelahutus* ja *meelt lahutama* ei tulene mitte sõna *lahutama* tähendusest 'lahku viima' ega 'lahku võtma', vaid hoopis erinevast tähendusest 'lahedamaks muutma'.

Oma meel?

Nagu eelnevalt nägime, näib *meel* olevat tähistanud enam-vähem kõike, mida meie esivanemad tunnetuse kirjeldamisel oluliseks pidasid. Sellise sõna esilekerkimine on oma aja kontekstis väga tähelepanuväärne. Etümololoogiasõnaraamat (EES) ütleb, et *meel* on läänemeresoome-permi tüvi, pärinedes seega ajast, kui hilisemad läänemeresoome ning ersa, mokša, udmurdi ning komi keeled ei olnud veel lahknunud. Keeleperioodide ning eelajaloo andmeid koos arvestades selgub, et selline ühisperiood langeb enam-vähem kokku pronksiajaga (1900–900 eKr) (Vainik 2014a). See oli kliima üldise jahenemise aeg, mil veeteede kokkutõmbumise tõttu vähenes soome-ugrilastel juurdepääs oma traditsioonilistele küttimis- ja

korilusaladele. Osa hõime jäi isolatsiooni, jätkates küttimist ning korilust, osa aga otsisid uusi elamisalasid ja paratamatult ka elamistavasid. See juhtus pisut soojemas kliimavööndis, laialeheliste metsade aladel, kus elunesid ka Balti algkeele kõnelejad. Raskete kliimatingimuste tõttu vähenes kümnete inimpõlvede vältel rahvaarv. Paremini käis nende käsi, kes olid hakanud baltlaste kombel tegelema metsmesindusega, kasvatama karja ja vilja ning kasutama transpordiks härjavankrit. Sellest kõigest kõnelevad rohked selle perioodi temaatilised sõnalaenud.

Oleks üsna üllatav, kui vajadus leiutada inimtunnetuse eri aspekte kirjeldav sõna *meel* oleks tekkinud metsas ellujäämise eest võitlevatel kütt-korilastel. Üldiselt näitab sellest perioodist pärinev omasõnavara, et olulisem oli rääkida pigem keskkonnatingimustest, nagu temperatuur, tuul, ilmakaared, rajad ja koolmekohad ning nimetused putukate ja pähklite tarvis. Tõsi küll, etümoloogiasõnaraamat paigutab sellesse sõnakihistusse lisaks *meelele* ka sõnad *jumal* ja *vaim*, mis näitaks justkui vaimsete teemade tähtsust pronksiaegsete kütt-korilaste jaoks. Paraku, vähemalt *jumala* kohta on selgunud uusi asjaolusid, mis lasevad seda seostada karjakasvatavate kultuuriga ning seetõttu paista hoopiski varasema laenuna alg-indoiraani keelest (vt Vainik 2014b). Võib siiski ette kujutada, et traditsioonidele truuks jäänud kütt-korilased leiutasid mingisuguse *irdhinge* mõiste ja just sellise oletuse on Uku Masing sõna *meel* puhul teinudki.

Tõenäolisem tundub aga võimalus, et sõna *meel* võtsid kasutusele hoopis meie siirdlastest esivanemad, kes olid vähemalt mingil määral vahetanud elatusala ja elanud pikka aega küllalt lähedases kontaktis, kui mitte vaheliti, baltlastega. Sel puhul ei pidanud nad sõnatüve ka neologismina leiutama, vaid võisid laenuks võtta alg-balti tüve **mel-*, mis tähendas 'keelepära' või 'kurgunibu' (Vainik 2016: 239). Võimalik, et soome-ugri lastele imponeeris baltlaste võime *meele* (tegelikult siis keelepära) põhjal juba „ette” teada, mis kõlbab süüa ja mis mitte, ning otsustada, mis on *meelepärane* ja mis on *vastumeelt*. Tahte- ja otsustusorgani mõistestamine, lähtudes maitsmise ja neelamisega seotud kogemusest, on küllaltki loogiline, sellist tendentsi võime märgata ka tänapäeva keeles: *pole päris minu maitse*, ütleme, kui miski just väga ei meeldi. Kui aga meeldib, on asi meile *mokka mööda* või *magus nagu mesi* 'väga meeldiv'. Meeldiva asja ihaldamise kohta ütleme piltlikult, et *neelud käivad*.

Seega, eesti ja läänemeresoome sõna *meel* kaugem ajalugu hakkabki hargnema arvatavasti just pigem alg-balti sõnatüvest **mel-*, millega meie keelelised esivanemad hakkasid tähistama inimese võimet tunda ära seda, mis on talle hea, ning otsustada, mida peaks eelistama või mille järele suunduma. *Meele* kõige algsem tähendus meie esivanemate jaoks oli „hüvekompass”, muud abstraktsemad tunnete, mälu, arutlemise ja hoiakutega seotud tähendused on selle edasiarendused vastavalt sellele, millest täpsemalt on olnud vaja rääkida.

Kõik on *meeles*

Eelnevat kokku võttes võime sedastada, et mõiste, mida tähistab sõna *meel*, teenis meie esivanemaid ja teenib praegu meidki kui mitmetahuline „tunnetusorgan”, milles emotsionaalsed, tahte ja arutlusvõime ning ellusuhtumisega seotud aspektid toimivad kõik koos seostatud tervikuna. Sõna *meel* lähem vaatlus kõneles oma tähendustega meile eestlasliku maailmatunnetuse algsest piiritlematusest ning ühtsusest, või – kui soovite peenemalt ja moodsamalt – holistilisusest. Seetõttu julgen väita, et Uku Masing vähemalt mõnes aspektis eksis *meele* tõlgendamisel. Usun, et võime oma *meele* rahumeeli demüstifitseerida ning ürgsoomeugrilikku ringihulkuvat *irdhinge* otsida mujalt¹.

Viidatud kirjandus

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogia-sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. Toimetanud Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

Kama, Pikne (ilmumas). How old are runic songs? – An attempt to date motives of burial-related runic songs by using archaeological material.

Masing, Uku 2004. Keelest ja meelest. Tartu: Ilmamaa.

Õim, Haldur 1997. Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. Mati Ereht, Meeli Sedrik ja Ellen Uuspõld (toim). Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. – Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised = Publications

¹ Näiteks Pikne Kama (ilmumas) arvab, et *irdhinge* on tähistanud sõna *arm* ja et selliseid *irdhingi* on inimesel võinud muistsete eestlaste arvates olla mitmeid. Selle järelduseni juhatab teda regilaulutüübi „Ema haul” vaatlus.

- of the Department of Estonian of the University of Tartu 7. Tartu; Tartu Ülikool, 255–268.
- Sutrop, Urmas, 2003 Eesti keele maailmapildist: meel, hing ja vaim. – Mäetagused 24, 99–108.
- Sütt, Meelis; Parktal, Ants 2015. Mõtisklusi psühhoanalüüsi eestindamisest – Akadeemia 7, 1236–1255.
- Vainik, Ene 2013. Mida teevad mõtted, kui nad mölguvad? Emakeele Seltsi aasta-raamat, 58(1), 233–264.
- Vainik, Ene 2014a. Early emotional contacts with the Indo-Europeans. Lexical evidence of Estonian against a broader background. – ESUKA – JEFUL 2014, 5–2, 139–16.
- Vainik, Ene 2014b. Jumala jälgi ajamas. Mäetagused, 58, 59–86.
- Vainik, Ene 2016. Eesti tunded. Sõnaportreed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand J. 1973 (1893). Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

OK